UDC 904:[391.7:393”653”(497.113 Vrbas)
DOI 10.56461/RMV68.2026.070G
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

УКРАСИ ЗА ГЛАВУ ИЗ СРЕДЊОВЕКОВНЕ НЕКРОПОЛЕ НА АРХЕОЛОШКОМ НАЛАЗИШТУ ШУВАКОВ САЛАШ – КЛИСА КОД ВРБАСА

Весна Гргуровић
Градски музеј – Културни центар Врбаса
vesnagrgurovic@yahoo.com

Апстракт: У овом раду презентоваћемо налазе украса за главу из некрополе на археолошком налазишту Шуваков салаш – Клиса, на ком је лоциран средњовековни Врбас. Из истражених сто тринаест (113) гробова украси за главу документовани су у десет. У недостатку налаза новца уз покојника, за хронолошко опредељење и разврставање у почелице и девојачке венце тј. парте, послужиле су аналогије с бројних археолошких налазишта у окружењу: Хрватске, Мађарске и Војводине. Налази украса за главу из средњовековне некрополе на Шуваковом салашу саставни су део јединствене моде која је захватала широку територију, јужне крајеве данашње Мађарске, северне као и крајње источне делове данашње Хрватске и северни део Србије – Војводину.

Кључне речи: украси за главу, почелица, девојачки венац, парта, марама, 3Д реконструкција, Шуваков салаш – Клиса, средњи век (13–16).

Увод

Изучавање феномена накита подразумева познавање различитих елемената који су утицали на његово креирање на одређеном подручју и временском раздобљу. То подразумева добро познавање економских и политичких прилика суседних области, трговачких, културних и религијских веза у региjи и њихових међусобних прожимања. Тешко је разазнати шта је од накита баштињено из крајева одакле су се доселили тадашњи становници на Шуваковом салашу код Врбаса, шта је прихваћено на путу којим су долазили, а шта је затечено на овим просторима као аутохтоно – прожето античком и византијском културом.

Накит као занатски производ има више значења. Он нам, осим што говори о имовинском стању појединца, указује на степен развоја привреде једног насеља, осликава економску снагу његовог друштва, културне утицаје и прожимања. Као готов или полуготов производ накит се куповао у градским центрима где су домаћи мајстори и радионице нудили традиционалне врсте накита, али и оне облике који су пристизали трговачким путевима у овај део југоисточне Европе. У већим центрима развијали су се и аутентични изрази кроз рад локалних радионица. Појава одређених примерака накита могла је бити узрокована и склапањем бракова са припадницима из удаљенијих крајева, затим наручивањем украса из радионица у удаљеним крајевима, као и разменом добара.

Досадашња археолошка истраживања средњовековног налазишта Шуваков салаш – Клиса код Врбаса[1] показала су да се овде ради о развијеном насељу с устројеним улицама које су пратиле контуру водотока Црна бара, с црквом и некрополом на западном делу насеља (Stanojev 2014, 44). Насеље и некрополу Небојша Станојев (Stanojev 1996, 77) датује у период од 10. до почетка 16. века, док цркву

[1] Прва археолошка ископавања на Шуваковом салашу забележена су 1901. године од стране Историјског друштва Бач–Бодрош жупаније из Сомбора. Новија археолошка истраживања на Шуваковом салашу вршена су од стране Војвођанског музеја у Новом Саду од 1984. до 1991. године. Обновљена су 2014. године и трајала до 2021. године у организацији Музеја Војводине и Градског музеја у Врбасу.

смешта у период од 13. до почетка 16. века. Налази накита из некрополе потврђују развијену материјалну културу средњег века у овом делу регије. Није тешко закључити да је изузетан географски положај средњовековног Врбаса – на јужном ободу Телечке висоравни, у близини Дунава, на обали реке Црне баре, која се улива у Тису, као и у непосредној близини трговачких путева и значајних средњовековних верских центара (Бач, Тител, Арача и Раковац) – омогућио прихватање културних утицаја са различитих страна, али и развој аутентичног уметничког израза кроз деловање локалних занатских радионица.

Украси за главу – Девојачки венци (парте) и почелице

Сматра се да је у средњем веку посебна пажња посвећивана украшавању главе, нарочито код девојака али и млађих жена. Украс за главу имао је за циљ да истакне друштвени статус појединца, његову имућност и поврх свега достојанство тј. власт. Док су владарски примерци израђивани од племенитих метала, бисера и драгог камења, сиромашнији житељи имитирали су владаре израђујући за себе накит од мање вредних материјала. Украсима за главу, као врстом специфичног средњовековног накита, код нас, бавиле су се Бојана Радојковић (Radojković 1969) и Весна Бикић (Bikić 2010), док се код мађарских аутора истичу Ласло Селмеци (Selmeczi 2006), Габријела Габор (Gábor 1996), Алајош Балинт (Bálint 1938), Калман Мађар (Magyar 2007). Код хрватских истраживача треба поменути Жељка Дема (Demo 2007), Татјану Плеше и Ану Азиновић- Бебек (Pleše i Azinović-Bebek, 2005). Накитом се баве и истраживачи из Чешке, поменућемо Михаелу Краликову (Králíkova 2007).

Када говоримо о врстама украса за главу у средњем веку, аутори који су се бавили овом појавом издвојили су различите типове. На територији касносредњовековне Србије, дакле јужно од Дунава и Саве, појављују се следећи украси: цоја, венац и почелица. Цоја је могла бити скупоцена, израђена од злата, бисера и драгог камења, али и једноставна, чак и од конопца и платна. Венац за главу је за подлогу имао скупоцену тканину, у виду украсне траке, која је била испуњена аплицираним металним, бисерним или каквим другим додацима и носио се преко главе. Почелице су биле састављане од плочица исте величине, украшене декоративним мотивима или драгим камењем и бисерима, без подлоге у виду тканине. Израђиване су и у јефтинијој варијанти, и као што сам назив каже, носиле су се преко чела (Radojković 1969, 32, 35–36). Неки аутори пак сматрају да су и почелице и венци могли имати подлогу од тканине или коже (Bikić 2010, 34).

За територије северно од Дунава и Саве, у Хрватској и Мађарској, аутори употребљавају називе парта и девојачки венац. Парте или девојачки венци део су девојачке ношње и симболишу невиност (Selmeczi 2006, 19, 22). У изради парти тј. девојачких венаца употребљаване су апликације у виду спиралне опруге, израђене од бронзе или сребра, које су нашиване на платно украшено везом у облику флоралних или геометријских мотива (Ibid, 41). Као основа или потпора, за израду парте користила се обрађена конопља или рогоз, али и кожа, која би се затим облагала тканином с везом и перлама пришиваним тако да формирају украсне цветове. Сматра се да се порекло овог украса може тражити у венцима од свежег или сушеног цвећа. Оно што је карактеристично за све налазе парти и девојачких венаца јесте да се налазе у женским гробовима и то деце и младих девојака (Demo 2007, 67–68). Да су и мушкарци носили украсе за главу и то почелице са плочастим украсима на подлози од платна налазимо код мађарског аутора Селмеција, међутим он наводи да се временом обичај ношења почелица код мушкараца губи (Selmeczi 2006, 36–37).

У округу Бекеш (Мађарска), где је пронађен велики број разноврсних парти, Габор наводи да парте могу бити траке које су украшене око целе главе или да је на траци која обухвата главу богат украс био постављен само на челу. Такође каже да су постојале уже и шире верзије трака, а да су украси зависили од имовинског стања власнице (Gábor 1996, 389).

Мађарски аутори сматрају их важним делом женске ношње виших и средњих слојева 15–18. века, док поједини истраживачи претпостављају да се парте појављују знатно раније, већ у 11. или 12. веку (Horváth 1970, 43).

Једно од тумачења порекла и појаве чеоних трака са нашивеним перлама и металним апликацијама у Бачкој и јужним деловима Мађарске даје нам Олга Шафарик која ову појаву сматра новином прихваћеном под утицајем непрекидних прилива ста-

новништва из јужне Русије у Карпатску долину током средњег века (Šafarik i Šulman 1954, 38). Радојковић је мишљења да је појава венаца потекла из византијског царског накита и проширили се не само на Балкан и јужну Европу, већ и на обале Медитерана, на Италију и Француску (Radojković 1969, 32).

О ширини распрострањености украсног венца за главу у позносредњовековним некрополама наилазимо и у радовима чешких археолога који их сматрају симболом девичанства и чистоте без закључка да ли су се носили само постхумно или и током живота (Králíkova 2007, 62–63).

Почелица и девојачки венци из некрополе средњовековног Врбаса

О украсима за главу, из средњовековне некрополе на археолошком налазишту Шуваков салаш – Клиса код Врбаса сведоче нам налази из десет гробова. Из пет гробова налази су очувани док је других пет само документовано, или на основу других показатеља закључујемо да су украси за главу постојали у тренутку сахране, као прилози у гробу.

Навешћемо најпре налазе који нису очувани али на основу документације, пре свега фотографије, можемо говорити о украсу за главу. Током археолошких истраживања 1986. године у гробу 14 евидентирани су остаци бронзане спирале и мање стаклене перлице (сл. 1).[2] Материјал и место налаза упућује на постојање украса – девојачког венца.

У теренској документацији имамо податке да су у гробу 2/15, уз скелет старије особе пронађени фрагменти лобање млађе индивидуе са плавичастозеленом патином, што нас упућује на закључак да је у тренутку сахране постојао и украс на глави. У гробу 2/16, млађе индивидуе (infans II), налази комадића веома трошног лима око главе указују на постојање украса за главу. У гробу 18/2018, млађе индивидуе (infans II), уз лобању документована је половина омега копче од бронзане жице, а недалеко од ње мањи фрагменти трошне бронзане жице. У гробу 22/2018, млађе индивидуе (infans I-II), на лобањи имамо појас од зелене патине на чеоној кости, ширине 22 мм, и танки кородирани патинирани лим од бронзе у истој зони (сл. 2). Код леве слепоочнице нађени су већи фрагменти дрвета – тањи фурнир. Без сумње се ради о украсу за главу, девојачком венцу, који је имао металне бронзане апликације на органској основи. У гробу је документован и налаз новца, нажалост нечитак.

Сл. 1. Девојачки венац, гроб 14/1986. (фото: Н. Станојев)

Сл. 2. Девојачки венац, гроб 22/2018. (фото: Н. Станојев)

У некрополи на Шуваковом салашу имамо налаз украса за главу у гробу 28/2015, млађе индивидуе – infans I (Grgurović 2017, 90). На чеоном делу лобање налазила се апликација – плочица у облику пауновог перја – репа (сл. 3). Израђена је од танког бронзаног лима, пресовањем, са девет пера која се при врху завршавају кружним удубљењем, полукружно распоређених око централног дела са перфорацијом. Апликација има још две мање перфорације у дну трећег пера с леве и истог с десне стране. Вероватно је била пришивена на платнену траку, јер трагове коже на лобањи нисмо уочили.[3]

[2] Иако у теренској документацији не постоје подаци о старосној, а ни полној опредељености скелета, сам прилог указује да је у питању женска особа.

[3] На илустрацији бр. 8 можемо уочити да на челу постоји траг патине као да је уз постојећу, са десне стране, била

Сл. 3. Почелица, гроб 28/2015. (фото: Н. Станојев)

Налаз почелице[4] на Шуваковом салашу јединствен је по облику плочице. Почелице заступљене на територији Србије, с металним апликацијама углавном четвртастог, ређе округлог облика, често су налажене у српском делу Подунавља и централном Балкану. Бројни аутори пишу о налазима са средњовековних некропола у Миријеву, Винчи, Брестовнику, Брзој Паланци и Љубичевцу (Bajalović-Birtašević 1960, 29; Ćorović Ljubinković 1956, 137; Marjanović-Vujović 1979, 209–218; Radosavljević Krunić 1986, 331–332; Ercegović Pavlović i Minić 1984, 168). Чест су налаз и у оставама, као што су оне из Пећи, Коштунића код Чачка и Сибнице код Петровца на Млави (Gaj Popović 1967, 310; Minić i Tomić 1972, 163–164). На основу другог накита присутног на истом налазишту, стилских анализа појединих украсних мотива и новца из затворених целина са накитом, аутори их датују у период од 12. до 15. века.

И на великом панонском простору истовремено су коришћене и правоугаоне и кружне плочице с разноликим мотивима. О томе сведоче налази средњовековних некропола са Араче (Stanojev 2004, 63), из Хинге код Суботице (Stanojev 1989, 79–85) и Руме (Minić 1995/96, 121).

На територији Мађарске, на локалитету Ђула-Сентбенедек (Gyula-Szentbenedek) у гробовима су пронађени делови почелица – апликација квадратног облика од пресованог бронзаног лима, али и две овалне апликације веома сличне почелици из гроба 28/15 код Врбаса (Gábor 1996, 382, 392).

На некрополи у Фекетићу, током археолошких истраживања некрополе из периода 14–16. века, у два дечија гроба, бр. 93 и 266, нађени су и појасеви с апликацијама које су сличне налазу почелице из некрополе на Шуваком салашу, а идентичне поменутим овалним апликацијама из Ђула-Сентбенедека. Апликације су израђене од пресованог бронзаног лима са перфорацијама у кружном, централном делу.

Када говоримо о пореклу почелица, тј. месту производње, за Војводину постоје докази да је такав накит могао бити израђиван и у домаћим занатским радионицама, што нам потврђује налаз два бронзана калупа из Вршца (Minić 1995/96, 116), као и налази калупа из Бачког Моноштора (Gubitza 1916, 206–208) и Сенте (Vinski 1970, 51).

Публиковање археолошког материјала из некрополе код Фекетића сигурно ће допринети расветљавању ове појаве и на некрополи на Шуваком салашу, која се налази у непосредној близини. Претпоставка је да су ове две некрополе, које су удаљене једна од друге само пар километара, антрополошки повезане.

Током обновљених археолошких истраживања средњовековне некрополе на Шуваковом салашу, у гробу 4/2016 на лобањи је нађен украс од спиралне жице у виду ружица (сл. 4–5). Украс се протеже од једне до друге слепоочнице али на основу фотографија можемо да закључимо да је са чела „склизнуо" на лице. Антрополошка анализа показала је да се ради о женској индивидуи старости 17–19 година (AGMV, A3/18).

Аналогију налазимо на археолошком локалитету Вирје у Хрватској (сл. 6) где су пронађени венци са вегетабилним мотивима. Били су израђени од спирално увијене жице и причвршћени на органску подлогу. Аутор налазе ових венаца датује у период од краја 15. века надаље (Čimin 2016, 118).[5]

На основу аналогија из Вирја, украс за главу из гроба 4/2016 са Шуваковог салаша можемо сврстати у девојачке венце.

У гробу 21/2018, adultus, са Шуваковог салаша, с леве стране лобање документована је трака од органског материјала, с перлицама (сл. 7). Са обе

још једна плочица, међутим, није нађена, па овај коментар остаје на нивоу претпоставки. Вероватније је да се временом плочица померила у страну.

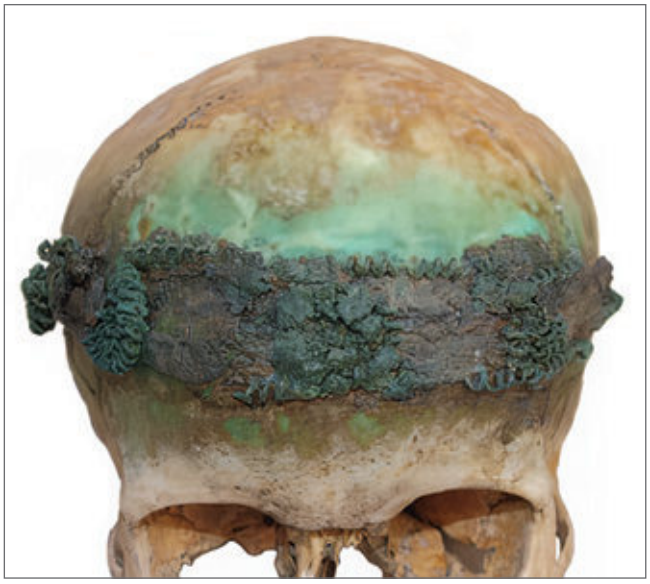
[4] Јасно да се не ради о тзв. парти или девојачком венцу, те користимо термин почелица.

[5] На локалитету је пронађено једанаест венаца, по правилу у дечјим гробовима.

Сл. 4–5. Девојачки венац, гроб 4/2016. (фото: Н. Станојев)

Сл. 6. Девојачки венац – парта, археолошки локалитет Вирје у Хрватској (Čimin 2016, 118)

Сл. 7. Девојачки венац, гроб 21/2018 (фото: Н. Станојев)

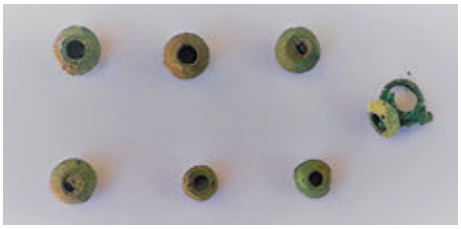
стране лобање били су видљиви веома трошни ситни трагови бронзане траке зелене боје. Нађене су три перлице, ситни фрагменти спиралне жице, као и делови бронзане траке и деформисаних металних апликација на танкој органској основи. У овом гробу руке су биле савијене у лактовима под правим углом и положене на груди. Украс се може сврстати у скромније примерке венаца.

Још један украс за главу, типа девојачког венца, потиче из испуне гроба 16/2018, maturus (сл. 8, а-д). Нађени су комади деформисане бронзане спиралне жице, перле и комадићи бронзаног лима, плетена метална жица која формира траку ширине 7 мм, згужвана спирална трака деформисаног облика, као и остаци платна, вероватно лан или кудеља, који указују на постојање венца с богатим украсима. Изнад старије особе сахрањене у гробу 16/18 документован је и гроб знатно млађе особе, infans I, којој би можда могао припадати овај девојачки венац, иако нема трагова од бронзане патине на костима лобање. Највероватније да је венац убрзо након покопавања спао с лобање.

У гробу 27/17, iuvenis, пронађен је још један богат украс за главу који се састоји од очуваних 652 перлице, поред којих и седам полиедарских перли од плавог стакла, од бронзане спиралне жице

а)

б)

в)

г)

д)

Сл. 8. Делови девојачког венца: а) тканина, лан или конопља 7 × 6 мм; б) део апликације од металне уплетене бронзане жице 31 × 5-8 мм; в) коштане перлице 2,5–4 мм; г) бронзана спирална жица; д) апликација, спирална бронзана жица густо збијена, на позадини трагови платна, 19 × 7–11 мм; гроб 16/2018 (фото: В. Гргуровић)

и веома трошних бакарних апликација кружног облика од којих су се очувале само две (сл. 19–10). У питању је украс у облику почелице – девојачке мараме. Део лобање био је прекривен зеленом патином док су теме и потиљак имали зоне браон и сиве патине. Испод лобање затечене су спиралне жице, остаци коже и низови перли. С леве стране скелета, на коју је глава нагнута, документована су ребра и фемур фетуса.

Сл. 9 и 10. Девојачки венац, гроб 27/17, Шуваков салаш – Клиса, 15–16. век (фото: Н. Станојев)

Аналогије за украс из гроба 27/17 проналазимо на средњовековној некрополи у Бачу. Тамо је у гробу 1/2012 у зони лобање документовано преко триста перлица од стаклене пасте, затим бронзана жица, фрагменти коже, дрвета, сребрног/бронзаног лима и плочица. Аутор је налаз определио у девојачке мараме, а датовање извршио на основу налаза из гроба, обулуса Владислава I (1440–1444),

у средину 15. века. У гробу 12/2017 документовани су фрагменти спирално увијене жице и две перле од стаклене пасте. На лобањи, у зони код слепоочних костију преко темене кости евидентирана је зеленкастосива патина. Аутор је употребу спиралне жице у изради почелица – марама временски одредио у 15. и прву половину 16. века, док је намену објаснио аплицирањем на мараму чиме се поред естетског елемента обезбеђивала и чврстина почелице (Stanojev 2019, 123). Дакле, ако се осврнемо на горе наведен богат налаз украса из Врбаса можемо рећи да је постојала марама на коју су биле пришивене перлице а преко ње постављена почелица – трака обложена тканином с пришивеним украсима израђеним од спиралне жице, перлица и металних апликација.

Украсе за главу, парте тј. девојачке венце с флоралним мотивима затичемо и на налазишту Пустатемплом код Бачке Тополе, као и на налазишту ПП – Позајмиште песка у Фекетићу. Тако је у Фекетићу, на средњовековној некрополи, у једном од гробова документована спирална жица од које су формирани цветови са латицама, у пољу које формирају такође две спиралне жице. Документоване су и перлице, у мањем броју (Dimovski 2021, 11).

Украси за главу од спиралне жице откривени су у још два гроба на археолошком локалитету Света Ана – Таванкут (Sekereš 1967, 147–150; Dimovski 2021, 5–59). У гробу бр. 94 документована је парта са флоралним мотивом док су у гробу бр. 95 на оплати видљиви трагови платна и косо постављене спиралне жице (сл. 11). Налаз парте са геометријским украсом налазимо у Мохачу у дечијем гробу 66 (Dimovski 2021, 11; Fehér 1955, 219; Selmeczi 2006, 123).

На територији Хрватске, аналогије имамо на налазишту Опатовина у Загребу. Жељко Демо истиче налаз делимично сачуване парте, односно девојачког венца, како хрватски аутори називају ову врсту налаза, у гробу 66/dj, од које су преостали само уломци спиралне жице и нешто стаклених перли којима је била украшена. У чеоном делу траку су украшавале уске бронзане плочице након којих је следио украс израђен од перли. Документована је у гробу детета између дванаест и тринаест година, а датована у последњу трећину 14. века или на прелазу 14. у 15. век. Демо (2007) нас извештава и о налазу „украсне дијадеме од спирално савијене танке бронзане жице" на средњовековној некрополи Клиса – Клишко у источној Славонији (Хрватска) из гроба 12 (67–68).[6]

Сл. 11. Налаз венца, археолошко налазиште Св. Ана – Таванкут (фото: Градски музеј Суботица)

У Хрватској аналогије налазимо и на локалитету Чепин-Овчара/турско гробље, где је током истраживања у гробу 1/04, уз скелет девојчице, документован украс за главу састављен од врло танких бронзаних спиралица и велике количине ситних стаклених перлица зелене и беле боје. На основу налаза новца аутор је локалитет сврстао у период 11–16. века (Šimić 2009, 11).

Налази венаца потврђени су и у искључиво дечијим гробовима током заштитних археолошких истраживања жупне цркве Марије Магдалене у Чазми (Pleše i Azinović-Bebek 2005, 298).[7] У суседној Мађарској у касносредњовековним гробовима украси за главу су чест налаз и мађарски аутори их називају парта или девојачки венац.[8]

[6] Аутор пише да је у хрватским крајевима парта позната као предмет из етнографске баштине севернохрватских крајева. Девојке су у тим крајевима пре удаје носиле парту, као девојачко свечано оглавље у посебним приликама.

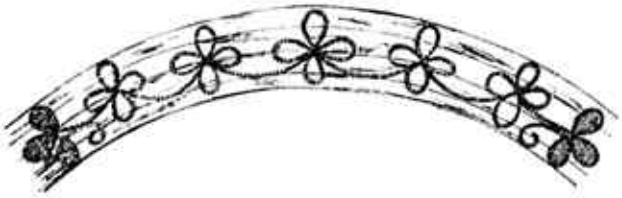
[7] Међу гробним налазима помињу се и декоративне траке за главу. Као посебно занимљив налаз аутори издвајају тканину фрагметарно сачуваног оглавља, траке за главу са везеним флоралним украсима састављеним од неколико врста стаклених перли и бордурама од танке намотане жице. Мотиви варирају од листолико везених оквира од танке металне нити испуњене перлама, која у средини има тучак састављен од тамноцрвених комада стакла. Сличан мотив понавља се и у виду пет кружница сложених попут цвета.

[8] На основу аналогија које ћемо навести видимо да су чеоне траке од извезене, или на други начин украшене

Алајош Балинт нас у свом раду о налазима са средњовековног гробља Végegyhaza-Templom-halom код Каспера упознаје са начином израде и украшавања девојачких венаца нађених у 26 гробова (Bálint 1938, 184–190). За израду су коришћене перлице зелене, жуте и смеђе боје, од стакла и кости, сребрна спирална жица и кружне апликације, од тканине свила и сомот. Спиралне жице формирале су тролисне и четворолисне цветове у низу (сл. 12–14) (Ibid, 144).[9]

Сл. 12. Детаљ с девојачког венца, гроб 54, Каспер (Bálint 1938, 145)

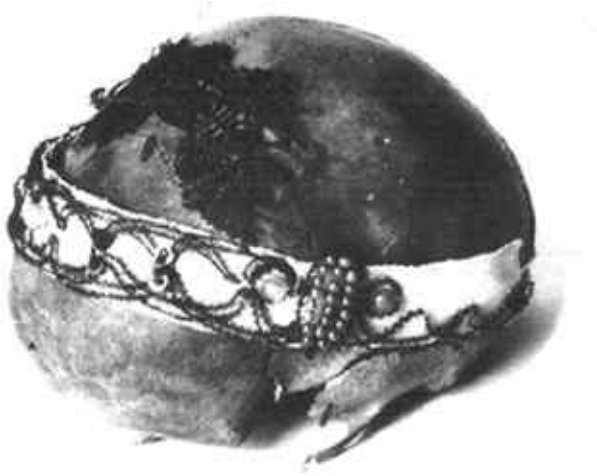

Сл. 13. Реконструкција венца из гроба 54, Каспер (Bálint 1938, 153)

Сл. 14. Девојачки венац, гроб 88, Каспер (Bálint 1938, 147)

Велики број налаза венаца документован је на касносредњовековним гробљима Balatonszabadi-Pusztatorony на западу Мађарске (сл. 15); (Magyar 2007, 190), Alsórajk-Kestélydomb (осам налаза) на југозападу Мађарске (Szőke 1996, 272–274) и Mohács-Csele-patak (десет налаза) на југу Мађарске (Fehér 1955, 217). Венци су документовани на главама женске деце, младих девојака и младих жена, док се код старијих жена не појављују (Ibid, 228). Мађарски аутори сматрају их важним делом женске ношње и виших слојева 15–18. века, док поједини сматрају да су се почелице појавиле знатно раније, већ у 11. или 12. веку (Horváth 1970, 166–168).

Сл. 15. Венац, гроб 33, Balatonszabadi-Pusztatorony (преузето из: Magyar 2007, 190)

Посебну пажњу аутора овог рада привукао је опис често помињаног накита госпође Јелене, ћерке кнеза Лазара и жене војводе Сандаља Хранића, међу којим се истичу два венца, од којих је један на црвеном бранчину, са десет црвених и шест плавих драгих каменова окованих златом, и с још 230 зрна бисера на њему, затим оглавље с камењем и бисером, као и свилену мараму с пришивеним бисерима (Bikić 2010, 37; Radojković 1969, 35). Овај опис асоцира на налаз из Врбаса из гроба 27/17 и можемо да узмемо у обзир да су украси за главу племкиња често коришћени као узор код израде примерака од скромнијег материјала. О утицајима с простора Србије на украшавање главе можемо да размишљамо, дакле, у категорији узора и детаља који су се копирали, а када је реч о Врбасу морамо истаћи да је сестра Јелене Лазаревић, Теодора, била удата за Николу II Горјанског, власника средњове-

тканине које су се везивале или учвршћивале иглом на затиљку. Видимо на приложеним илустрацијама да су направљене од спирално савијене жице, перли и различито обликованих металних апликација.

[9] Поједини примерци обухватали су читав обим главе и причвршћивали се везивањем трака, док су други досезали само до ушију, одакле су се танке траке пружале ка потиљку, где су се повезивале.

ковног Врбаса од 1387. године па надаље. Такође, представе властелинки из времена позног средњег века које можемо и данас видети на монументалном зидном сликарству у црквеној архитектури на територији средњовековне Србије наводе на размишљање о сличностима, у форми, с нашим украсима за главу, посебно у случају налаза из гроба 27/17 (Pavlović 2018, 15–16).

Како наводи Драгана Павловић, у српском сликарству 14. века, супруге српских властелина представљане су са различитим врстама оглавља, крунама, венцима или почелицама (Pavlović 2018, 16). За наш рад посебно је занимљива представа кесарице Кали с венцем у облику хоризонталног обруча украшеног бисерима, с драгим камењем и три полукружне плочице. Властелинка испод обруча носи и мараму. На истој слици лево, такође с марамом и венцем имамо и приказ ћерке Марије. Павловић наводи да су властелинке носиле понекад и капу, почелицу или мараму (Ibid, 17). Друга занимљива представа из Светог Јована Богослова у Земену је властелинка Доја са марамом и капом са обрубном траком налик парти (сл. 16).

У свом дипломском раду на Хрватском свеучилишту у Загребу, Сања Секулић, бавећи се накитом

Сл. 16. Властелинка Доја, Свети Јован Богослов у Земену (Павловић 2018, 26)

и украсним предметима из касносредњовековних гробова око цркве Св. Николе бискупа у Жумберку, при опису украса за главу посебно издваја могућност да су на овом гробљу сахрањиване и припаднице гркокатоличке вероисповести. Такође не искључује могућност да су и оне полагане у гроб са покривалима за главу – капама (сл. 17), које су, према етнолошким истраживањима, биле украшене на сличан начин као девојачки венци, односно парте (Sekulić 2018, 26–27). Како се услед пропадања органског материјала на налазиштима затичу само фрагменти, бронзана жица и перлице, закључујемо да су налази из гробова с оваквим прилозима могли бити и делови капе, а не парте тј. да су у гробовима сахрањене гркокатолкиње.[10]

Сл. 17. Капица гркокатоличке девојке (Секулић 2018, 27)

Непостојање девојачких венаца у гробовима на простору јужно од Саве и Дунава наводи нас на размишљања да се ради о границама погребних

[10] Ауторка такође наводи да су одлике динарског типа ношње заступљене у појасу од Кордуна, Лике, континенталне Далмације, западне Босне, Херцеговине до Црне Горе.

обичаја и прилога који су пратили покојника, односно да су девојачки венци саставни део погребног ритуала северно од Саве и Дунава, на подручју Бачке, Подунавља и Посавине, као и јужне Мађарске.

Карта налаза девојачких венаца – парти

Предлог реконструкције украса за главу – почелице из гроба 27/17

На крају рада представићемо и три предлога 3D реконструкције девојачког венца из гроба 27/2017, насталих у сарадњи с архитектонским бироом Ayako studio из Београда који се бави пословима документовања објеката, простора и предмета и дигитализацијом културне баштине (сл. 18–20). Важно је нагласити да је реконструкција девојачког венца рађена 2017. године на основу постојећег материјала – пре вађења целе лобање и пре утврђивања коначног броја перлица.[11] Најзад, дигиталне реконструкције пружају могућност корекција и дорада без икаквих компликација, што је у нашем случају потребно урадити. Ипак, тачан изглед ове почелице – девојачког венца, не може се са сигурношћу тврдити. Виртуална реконструкција изведена је у маниру да подстакне размишљања и истраживања о средњовековном женском накиту, о шарама које су преферирали, о начину улепшавања.

Закључна разматрања

У позносредњовековној некрополи Шуваков салаш код Врбаса документовано је десет различитих украса за главу које смо разврстали у почелице (1) и девојачке венце (9). По количини сачуваних перлица, 652, са браон и сивом патином на темену и потиљку и спиралном жицом, остацима коже и низовима перли испод лобање, истиче се налаз из гроба 27/17. Наведено упућује на закључак да је реч о веома богатом украсу за главу, девојачком

Сл. 18

Сл. 19

Сл. 20

[11] Реконструкција је рађена за потребе изложбе *Трагови и поруке* ауторке овог рада, и с обзиром на тадашње податке називана је почелицом.

венцу, вероватном постојању мараме у тренутку сахране, и ојачања од коже с додатком украса у виду перлица, спиралне жице и металних апликација. Налаз из гроба 28/15, почелица, јединствен је по плочици која је нађена на челу покојнице, чије аналогије затичемо на појасу недалеко од Врбаса, на налазишту у Фекетићу, што нас упућује на закључак о постајању локалних радионица. Богат украс у тренутку сахране затичемо и у гробу 4/16, налаз спиралне жице увијене у тзв. ружу са великом површином зелене боје на лобањи и великом количином спиралне жице. У гробу 21/18 документована је трака од коже која је највероватније била обложена платном, са три перлице, уз трагове спиралне жице и остатке металних апликација. У испуни гроба 16/18 евидентирани су остаци украса за главу сачињених од спиралне бронзане жице, комадића бронзаног лима, остатака платна и перлица. По својим одликама, овај налаз може се идентификовати као део девојачког венца, односно парте. Такође, напред наведени налази у гробовима 14/86, 2/15, 2/16, 18/18 и 22/18 указују на примену обичаја код сахрањивања женских индивидуа с украсима за главу који се називају парта или девојачки венац, у нашој литератури навођених и као почелице, али и на разноврсност која се огледа у изгледу и која упућује на имовински или сталешки положај.

У Србији се налази парти, односно девојачких венаца, јављају на средњовековним некрополама у Војводини, док јужно од Дунава нису забележени. Очигледно је да Дунав представља јужну границу распрострањености овог типа украса за главу као гробног прилога.

Термини који се користе за дефинисање украса за главу доста су различити, а ми смо се определили за девојачки венац у девет, а за почелицу у једном случају. У досадашњим разматрањима видимо да су украси за главу били разноврсни и да је некада тешко утврдити да ли је постојала марама, односно да ли се ради о почелици или девојачком венцу или чак капи. Оно што остане после неколико векова и што археолози изнесу на светлост дана открива само део украса, а реконструкција не мора да буде верна оригиналу.

Када говоримо о датовању украса за главу из средњовековне некрополе на Шуваковом салашу без налаза новца не можемо их прецизно хронолошки определити, али на основу бројних аналогија из ширег окружења, можемо да их сврстамо у погребне прилоге типичне за јужне делове данашње Мађарске, северне и источне делове данашње Хрватске и територију Војводине 14. до 16. века.

ИЗВОРИ

Архива Градског музеја Врбас [AGMV], бр. конзерваторског досијеа А3/18.

ЛИТЕРАТУРА

Bajalović-Birtašević, Mirjana. 1960. *Srednjovekovna nekropola u Mirijevu*. Beograd: Muzej grada Beograda. (ćir.)

Bálint, Alajos. 1938. "A kaszperi középkori tempolm és temető" [Das Gräberfeld und die Kirche von Kaszaper aus dem Mittelalter], U *DolgSzeged* XV: 139–183.

Bikić, Vesna. 2010. *Vizanijski nakit u Srbiji: modeli i nasleđe*. Beograd: Arheološki institut. (ćir.)

Čimin, Robert. 2016. „Osobitosti kasnosrednjevekovnog i novovekovnog groblja uz župnu crkvu Sv Martina u Virju". U *Zbornik Instituta za arheologiju* 4: 107–122.

Ćorović Ljubinković, Mirjana. 1956. "La nécropole slave de Brestovik. Rapport préliminaire des fouilles en 1953–1954", U *Archeologia Iugoslavica* II: 131–137.

Demo, Željko. 2007. *Opatovina – tragovi povijesti izgubljene u sadašnjosti*. Zagreb: Arheološki muzej.

Dimovski, Neda. 2021. „Nakit 11–17. veka sa nalazišta Sv. Ana u Gornjem Tavankutu." U *Godišnjak Gradskog muzeja Subotica* 19: 5–59. (ćir.)

Ercegović Pavlović, Slavenka, i Minić Dušica. 1984. „Brza Palanka". U *Đerdapske sveske* II: 167–170, Ur. V. Kondić, Beograd: Arheološki institut. (ćir.)

Fehér, Géza. 1955. „Az 1949. évi Mohács-Csele-patak mentőásatás". U *ArchÉrt* 82/2, 212–228, Taf. XXXVI-L.

Gábor, Gabriella. 1996. "Középkori párták Békés megyében" [Medieval headdress in Békés country]. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. U *Studia Archaeologica* 2: 381–401.

Gaj Popović, Dobrila. 1967. „Ostava srpskog srednjovekovnog nakita i novca iz sela Koštunića kod Čačka". U *Zbornik radova Narodnog muzeja* V: 309–316. Beograd. (ćir.)

Grgurović, Vesna. 2016. „Arheološka istraživanja lokaliteta Šuvakov salaš-Klisa kod Vrbasa 2014–2015. godine". U *Glasnik Društva konzervatora Srbije* 40: 89–95.

Gubitza, Kálmán. 1916. "Középkori trébelőtő és XVIII. századi éremmérleg a Bácsbodrogmegyei Múzeumban". *Archaeologiai ertesito* XXXVI: 206–209.

Horváth, Béla. 1970. "A tiszaörvényi párta és pártaöv" [Kopfschumuck und Prunkgürtel von Tiszaörvény], U: *FolArch* XXI: 157–168.

Králíkova, Michaela. 2007. "Pohřební ritus 16.–18. století na území střední Evropy" (antropologicko-archeologická studie). U *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie* 35: 52–67.

Lackovits Sonnevend, Emőke. 1989. "16-17. századi kéttornyulaki párták és párhuzamaik" (Jungfernkränze aus Kéttornylak im 16.-17. Jahrundert und ihre Parallelen) U: VTT I/1: 31–44.

Magyar, Kálmán. 2007. „Balatonszabadi-Pusztatorony régészeti kutatása. Középkori templom temetőjének leletei I", U *Somogyi Múzeumok Közleményei* 17/A (2006): 169–191.

Marjanović-Vujović, Gordana. 1979. "Necropole medievale Vinča", U *Inventaria archaeologica fasc.* 22: 209–218. Beograd: Narodni muzej Beograd.

Minić, Dušica. 1995/96. „Ukrasne pločice iz Vrcalove vodenice kod Rume", U *Rad Muzeja Vojvodine* 37-38: 113–121. (ćir.)

Minić, Dušica, i Tomić Miodrag. 1972. „Ostava srednjovekovnog nakita u Narodnom muzeju u Požarevcu", U *Starinar* 21/1970: 163–164. (ćir.)

Pavlović, D. 2018. „Predstave vlastelinki u srpskom zidnom slikarstvu u doba Nemanjića". U *Zbornik Narodnog muzeja* 23/2: 9–27. ur. Bojana Borić-Brešković. Beograd: Narodni muzej Beograd. (ćir.)

Pleše, Tajana, i Azinović-Bebek Ana. 2005. „Arheološka istraživanja župne crkve Marije Magdalene u Čazmi". U *Opvscvla archaeologica*. Vol. 29 No.1: 287–305.

Radojković, Bojana. 1969. *Nakit kod Srba*. Beograd: Muzej primenjene umetnosti. (ćir.)

Radosavljević Krunić, Slavica. 1986. „Une necropole medieval a Ljubičevac", U *Đerdapske sveske* III: 329–341.

Sekereš, Laslo. 1967 Gornji Tavankut, Sv. Ana – srednjovekovna nekropola i crkva. *Arheološki pregled* 9: 147–150.

Sekulić, Sanja. 2018. „Nakit i ukrasni predmeti iz kasnosrednjovekovnih i novovjekovnih grobova oko crkve Sv. Nikole biskupa u Žumberku". Diplomski rad. Sveučilište u Zagrebu: Filozofski fakultet. https://core.ac.uk/reader/299375740

Selmeczi, László. 2006. "...Ist entül adattál édes szűz koronám". Adatok a párta történetéhez a Kárpát-medencében. *Ethnographia*, 117: 17–63.

Stanojev, Nebojša. 1989. *Nekropole X–XV veka u Vojvodini*. Novi Sad: Arheološko društvo. (ćir.)

Stanojev, Nebojša. 1996. *Srednjovekovna seoska naselja od V do XV veka u Vojvodini*, Novi Sad: Muzej Vojvodine. (ćir.)

Stanojev, Nebojša. 2004. *Aračа*, Novi Sad: Muzej Vojvodine. (ćir.)

Stanojev, Nebojša. 2014. *Edikt*, Novi Sad: Muzej Vojvodine. (ćir.)

Stanojev, Nebojša. 2019. *Bač: arheologija*. Novi Sad: Muzej Vojvodine; Petrovaradin: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture. (ćir.)

Szőke, Béla Miklós. 1996. "Die prämonstratenserpropstei von Alsórajk-Kastélydomb". U *Antaeus* 23: 251–305.

Šafarik, Olga, i Šulman, Mirko. 1954. „Hinga – Srednjovekovna nekropola kod Subotice", U *Rad Muzeja Vojvodine* 3: 5–55. (ćir.)

Šimić, Jasna. 2009. „Čepin – Ovčara/Tursko groblje, deset godina istraživanja". U *Godišnjak za kulturu i povijesno nasljeđe*, 4: 7–16.

Vinski, Zdenko. 1970. „O postojanju radionica nakita starohrvatskog doba u Sisku". U *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol. 4 No. 1: 45–92.

Vesna Grgurović, Town Museum – Cultural Centre of Vrbas

HEAD ORNAMENTS FROM THE MEDIEVAL NECROPOLIS AT THE ARCHAEOLOGICAL SITE OF ŠUVAKOV SALAŠ – KLISA NEAR VRBAS

Summary

The medieval archaeological site of Šuvakov salaš – Klisa near Vrbas has yielded significant archaeological findings, particularly notable head ornaments referred to in the literature as *počelice* (frontlets), maiden wreaths, or *parte*. This settlement is identified as medieval Vrbas, mentioned in written sources from 1387 as

Orbazpalotaya. The necropolis at the site has been dated to the 10th–16th centuries by Nebojša Stanojev, while the church, based on the rosette (architectural sculpture), has been dated to the 13th–16th centuries.

Beneath the church's foundations, remains of a settlement dating from the 10th–12th centuries were also discovered. Between 1984 and 2021, 113 graves were excavated at the Šuvakov salaš site. This paper examines part of the grave inventory, focusing on head ornaments from ten graves.

During the Middle Ages, significant attention was given to head decoration. The work of numerous authors—Serbian scholars such as Vesna Bikić and Bojana Radojković; Hungarian researchers including Selmeczi, Gábor, and Kálmán; as well as Croatian authors such as Demo and Čimin—demonstrates that medieval women wore a variety of head ornaments. However, determining the type of head ornament can be confusing due to the different terms used in the literature, which vary by region. Serbian authors refer to these ornaments as *coja*, *venac* (wreath), *dijadema* (diadem), and *počelice*; Hungarian authors use the term *párta*, while Croatian scholars use the term *devojački venac* (maiden wreath). By comparing the finds from the medieval necropolis near Vrbas with analogous items, we concluded that nine of the cases involved maiden wreaths, with grave 27/17 featuring the most richly decorated example, which included over six hundred beads. This suggests that it likely also had a bead-decorated headscarf.

For the exhibition on archaeological research at the Šuvakov salaš – Klisa site, a 3D reconstruction of the maiden wreath from grave 27/17 was created. Other examples of maiden wreaths were crafted more modestly. The tenth head ornament has been classified as a *počelica* with a single plaque shaped like a peacock's tail, which is likely the product of local workshops. *Počelice* with square or circular plaques attached to a fabric or leather band are found at archaeological sites both north and south of the Sava and Danube rivers, whereas maiden wreaths appear exclusively as grave goods in the Danubian region, southern Hungary, and the Posavina region, north of these rivers.

The presence of maiden wreaths in the graves of female individuals, predominantly younger girls, reflects a ritual burial custom in which unmarried or young girls were interred with a wreath, symbolically marrying them to Christ. While wreath decoration is also characteristic of regions south of the Sava and Danube, it appears that the burial custom involving interment with such wreaths did not exist in those areas.